

LIETUVOS ISTORIJOS INSTITUTAS

LIETUVOS
ISTORIJOS
METRAŠTIS
2010 metai

2

LI
LEIDYKLA

Vilnius 2011

LITHUANIAN INSTITUTE OF HISTORY

THE YEAR-BOOK
OF LITHUANIAN
HISTORY

2010

2

Vilnius 2011

LITAUISCHES INSTITUT FÜR GESCHICHTE

JAHRBUCH
FÜR LITAUISCHE
GESCHICHTE

2010

2

Vilnius 2011

UDK 947.45
Li 237

Žurnalo leidybą finansavo

LIETUVOS MOKSLO TARYBA

NACIONALINĖ LITUANISTIKOS PLĖTROS 2009–2015 METŲ PROGRAMA
Finansavimo sutartis Nr. LIT-2-65

Redakcinė kolegija:

Egidijus ALEKSANDRAVIČIUS
Vytauto Didžiojo universitetas

Alfonsas EIDINTAS
Vilniaus universitetas

Jan JURKIEWICZ
Adomo Mickevičiaus universitetas Poznanėje

Zigmantas KIAUPA (pirmininkas)
Lietuvos istorijos institutas

Česlovas LAURINAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Ingė LUKŠAITĖ
Lietuvos istorijos institutas

Bronius MAKAUSKAS
Vytauto Didžiojo universitetas

Jolita MULEVIČIŪTĖ
Kultūros, filosofijos ir meno institutas

Rimvydas PETRAUSKAS
Vilniaus universitetas

Edmundas RIMŠA
Lietuvos istorijos institutas

Jolita SARCEVIČIENĖ (sekretorė)
Lietuvos istorijos institutas

Vladas SIRUTAVIČIUS
Lietuvos istorijos institutas

Saulius SUŽIEDĖLIS
Milersvilio universitetas

Joachim TAUBER
Nordost-Institut Liuneburge

Šio žurnalo straipsnių pavadinimai ir santraukos cituojami duomenų bazėse:

Articles appearing in this journal are abstracted and indexed in:
HISTORICAL ABSTRACTS. AMERICA: HISTORY AND LIFE.
EBSCO Publishing

Recenzijos skelbiamos duomenų bazėje recensio.net
Reviews appearing in this journal are published in recensio.net

ISSN 0202-3342

© Lietuvos istorijos institutas, 2011
© Straipsnių autoriai, 2011

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

1959 M. SOVIETINIS GYVENTOJŲ SURAŠYMAS LIETUVOJE: RYTŲ IR PIETRYČIŲ LIETUVOS ATVEJIS

Įvadas

Įvairių sričių tyrinėtojai, nagrinėjantys Lietuvos demografijos problematiką, plačiai naudojami visuotinių gyventojų surašymų duomenimis. Jie vertinami kaip objektyvus ir patikimas informacijos šaltinis, suteikiantis įvairiapusių duomenų. Panašiai vertinamas ir pirmasis pokario sovietinis gyventojų surašymas (1959 m.), tačiau ar visi jo rezultatai iš tiesų patikimi ir objektyvūs? Ar nebuvo siekta kai kur „kiek pagražinti“ padėti?

Straipsnyje atskleidžiamas surašymo organizavimas Lietuvoje, aptariamos aplinkybės, kuriomis jis vyko ir kurios galėjo turėti įtakos surašymo rezultatams, išryškinkamas vietinės valdžios požiūris į surašymą, įvertinami pirmojo sovietinio surašymo rezultatai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Būtent čia, etniškai labai mišriame regione, surašymo rezultatai sudaro galimybes detaliau įvertinti įvairius tuometinius procesus Lietuvoje (rusifikacijos laipsnį, migracijos procesų įtaką demografinėi etninei struktūrai ir kt.). Pabrėžtina, kad kai kurie surašymo duomenys (pvz., gyventojų skaičius tam tikrose apylinkėse ar jų etninė sudėtis) buvo skirti tik tarnybiniam naudojimui ir spaudoje negalėjo būti paskelbti.

1959 m. gyventojų surašymo organizavimo ir jo atlikimo problematika Lietuvos istoriografijoje plačiau nenagrinėta. Buvo paskelbtas Algirdo Stanaičio ir E. Stankūnienės darbas¹, kuriame, remiantis 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis, buvo aptarti bendrieji respublikos demografiniai rodikliai (gyventojų skaičius, tankumas, jų pasiskirstymas pagal amžiaus, lyties, išsilavinimo, etnines kategorijas). Autoriai konstatavo surašymo svarbą ir pažymėjo, kad tokiu būdu buvo gauti tikslūs ir patikimi rodikliai².

¹ A. Stanaitis, E. Stankūnienė, Lietuvos TSR gyventojai pagal 1959 metų visasajunginio surašymo duomenis, *Geografijos metraštis*, 1971, t. XI, p. 41–57.

² Ten pat, p. 43.

Tačiau į surašymo aplinkybes ir rezultatus Rytų ir Pietryčių Lietuvoje A. Stanaitis ir E. Stankūnienė detaliau nesigilino.

Paminėtini Marijos Čepulienės, Gindros Kasnauskienės, Vlados Bartosevičiūtės ir Vidos Čiulevičienės darbai³, kuriuose trumpai apžvelgta gyventojų surašymų istorinė raida Lietuvoje. Glaustai pristatydamos sovietinius gyventojų surašymus Lietuvoje, autorės pagrindinį dėmesį skyrė jų klausimynams ir reikšmei aptarti. Anot V. Bartosevičiūtės ir V. Čiulevičienės, 1959 m. surašymas pateikė tikslesnių duomenų ir atspindėjo esminius respublikos ūkio ir kultūros poslinkius⁴.

Statistikos departamentas, besirengdamas 2001 ir 2011 m. surašymams, išleido tam skirtus leidinius⁵, kuriuose trumpai aptariama gyventojų surašymų istorija, jų reikšmė, gautų rezultatų svarba. Vertindami sovietinius surašymus, autoriai akcentavo jų identiškumą, pabrėžė gautų duomenų objektyvumą ir įvairumą, aptarė jų neigiamus bruožus⁶. Anot jų, viena neigiama 1959 m. gyventojų surašymo ypatybė buvo ta, kad buvo surašyti visi tuo metu konkrečioje vietovėje buvę asmenys. Dėl to gyventojų etninė sudėtis labai įvairavo. Tačiau 2007 m. leidinyje nebuvo išvengta netikslumų. Antai autoriai teigė, kad per 1959 m. surašymą užfiksuotų neraštingų asmenų nebuvo daug ir daugiausia dėl ligos⁷. Manytume, kad būtina atkreipti dėmesį į tai, kad beraščių asmenų skaičius Lietuvoje buvo didesnis, negu užfiksavo surašymas, nes tokių asmenų daugiausia buvo tarp vyresnių nei 50 metų amžiaus žmonių. Surašymas tokios kategorijos asmenų neapėmė. Antra vertus, sveikatos būklė nebuvo pagrindinė beraštystės priežastis. Priežasčių ieškoti reikėtų XX a. įvykiuose, kai daug asmenų dėl politinių įvykių (pvz., karo), sunkių materialinių buitinių sąlygų negalėjo lavintis. Pokario metais dėl materialinių nepriteklių (avalynės ir drabužių stokos) daug kaimo vaikų iš viso nelankė mokyklų.

Lenkijos tyrinėtojai Piotras Eberhardtas, Aleksanderis Srebrakowski, nagrinėję etninius procesus Rytų ir Pietryčių Lietuvoje sovietmečiu, nustatydami lenkų skaičių rėmėsi 1959 m. surašymo duomenimis. P. Eberhardto nuomone, šis surašymas buvęs objektyvus, nes sovietinė valdžia buvo suinteresuota išsiaiškinti tikrąją valstybės tautinę sudėtį⁸. Lygindamas surašymus LSSR ir BSSR, jis tvirtino, kad Lietuvoje jis buvęs objektyvesnis, nes kalbiniai skirtumai tarp lenkų ir lietuvių buvę daug ryškesni negu tarp lenkų ir baltarusių BSSR. Todėl čia buvo didesnės galimybės manipuluoti

³M. Čepulienė, G. Kasnauskienė, Lietuvos gyventojų surašymai, *Lietuvos statistika XX amžiuje*, Vilnius, 1999, p. 147–156; G. Kasnauskienė, *Demografijos pagrindai*, Vilnius, 2006; V. Bartosevičiūtė, V. Čiulevičienė, *Statistiniai surašymai*, Kaunas, 2002.

⁴V. Bartosevičiūtė, V. Čiulevičienė, *Statistiniai...*, p. 48–49.

⁵*Surašymai Lietuvoje: patyrimas ir žvilgsnis į 2011-uosius*, Vilnius, 2007; *Gyventojų surašymai Lietuvoje*, Vilnius, 2000.

⁶*Surašymai Lietuvoje...*, p. 22–26; *Gyventojų surašymai...*, p. 22–26.

⁷*Surašymai Lietuvoje...*, p. 23.

⁸P. Eberhardt, *Przemiany narodowościowe na Litwie*, Warszawa, 1997, s. 183.

surašymo rezultatais. Tokį autoriaus teiginį patvirtino Gervėčių ir Rodūnės apylinkių gyventojų surašymo aplinkybės. Gyventojai pastebėjo, kad tautybės grafa buvo pildoma klaidingai⁹.

Kitas lenkų tyrinėtojas A. Srebrakowski suabejojo 1959 m. surašymo objektyvumu ir teigė, kad piliečiai neturėjo galimybės pasirinkti tautybės, nes ji buvo automatiškai perkeliama iš asmens dokumentų. Todėl ne visi lenkais jautęsi asmenys buvo užregistruoti kaip lenkai¹⁰. Tačiau archyviniai dokumentai paneigė šį teiginį ir patvirtino, kad jokių dokumentų per surašymą nereikalauta ir į surašymo lapus buvo įrašoma respondentų pateikta žodinė informacija.

Rusijos tyrinėtojai¹¹ taip pat apžvelgė gyventojų surašymų istoriją Rusijos imperijoje ir SSSR. Jie akcentavo, kad 1959 m. gyventojų surašymas, viena vertus, turėjo bendrų bruožų su XX a. pirmoje pusėje įvykusiais sovietiniais surašymais, tačiau, kita vertus, jis buvo ir specifinis. Mat vykdymo trukme (8 d.) jis tapo pavyzdžiu vėlesnių metų (1970, 1979, 1989) gyventojų surašymams. Be to, reikšminga šio surašymo įtaka moksliniams tyrimams, nes jo rezultatų paskelbimas tapo stimulu nagrinėti demografinę problematiką.

Atskirai paminėtinas Pavelo Podjačicho darbas¹². Autorius buvo vienas iš Centrinės statistikos valdybos prie SSSR Ministrų tarybos vadovų, dalyvavo ne tik 1959 m., bet ir ankstesniuose gyventojų surašymuose. Jis pristatė apibendrintus įvykusio gyventojų surašymo rezultatus. Laikydamasis marksistinės ideologijos, P. Podjačichas akcentavo 1959 m. gyventojų surašymo tikslumą ir pabrėžė jo svarbą atspindinti pokarinius pokyčius SSSR¹³. Tačiau autorius nutylėjo sovietinės valdžios politikos įtaką Lietuvos gyventojų sumažėjimui, visus nuostolius priskirdamas nacių okupacijai ir Antrajam pasauliniam karui, taip pat migracijų reikšmę kai kurių sovietinių respublikų demografinėi etninei sudėčiai.

1958 m. buvo išleisti proginiai leidiniai¹⁴, kuriuose pabrėžta būsimo gyventojų surašymo reikšmė, nurodomas jo organizavimo laikas, supažindinama su surašymo klausimynu.

⁹ Lietuvių padėtis BSSR, *Aušra*, Nr. 7, p. 55–56, prieiga per <http://www.lkbkronika.lt/index.php?option=com_content&view=article&id=336&Itemid=220>. [Žiūrėta 2010 10 12].

¹⁰ A. Srebrakowski, *Polacy w Litewskiej SRR 1944–1989*, Toruń, 2001, s. 121.

¹¹ *Население России за 100 лет (1897–1997)*, Москва, 1998; В. Медков, *Демография*, Москва, 2004; *Демографическая модернизация России, 1900–2000*, Москва, 2006; А. Кисельников, Г. Бессонова, О. Симонова, *Всероссийская перепись населения 2002 года: опыт организации и проведения*, prieiga per <<http://www.eao.ru/?p=1905>>. [Žiūrėta 2010 10 07].

¹² П. Подьячих, *Население СССР*, Москва, 1961.

¹³ Ten pat, p. 6–7.

¹⁴ *Visasąjunginis gyventojų surašymas*, Vilnius, 1958; Д. Добрушин, В. Ольшевский, *Всесоюзная перепись населения 1959 года*, Сталинград, 1958.

Rengiant straipsnį daugiausia remtasi publikuota 1959 m. surašymo medžiaga, Lietuvos archyviniais dokumentais, taip pat to meto respublikine ir rajonine spauda, statistikos srityje dirbusių asmenų prisiminimais.

2008 m. pasirodė ilgamečio LSSR statistikos valdybos darbuotojo Petro Gedimino Adlio knyga¹⁵, kurioje jis aprašė kelių dešimtmečių veiklą statistikos srityje. Joje trumpai užsiminta ir apie 1959 m. surašymą. Tuo metu autorius dirbo Veisiejų rajono Statistikos skyriuje ir jam teko organizuoti surašymą rajone.

Iš negausių to meto respublikinės ir rajoninės spaudos publikacijų galima susidaryti vaizdą apie sovietinės valdžios teikiamą reikšmę surašymui, sužinoti jo preliminarius rezultatus.

Apibendrinti surašymo rezultatai LSSR buvo paskelbti 1962–1963 m. Tačiau dar 1960 m. kai kurie jo duomenys buvo paskelbti atskiru leidinuku¹⁶, pažymint, kad jų negalima publikuoti spaudoje. Leidinyje buvo nurodytas surašymo metu užfiksuotas LSSR gyventojų pasiskirstymas pagal rajonus ir apylinkes, visuomenines ir etnines grupes.

Kalbant apie 1962 m. išleistą gyventojų surašymo duomenų rinkinį, būtina atkreipti dėmesį, kad jame duomenys paskelbti pagal tuometinį administracinį teritorinį Lietuvos suskirstymą, t. y. atsižvelgta į po surašymo įvykusius pokyčius. Todėl Pabradės rajono duomenys buvo paskelbti su Nemenčinės ir Švenčionių, Naujosios Vilnios su Vilniaus, Švenčionėlių su Švenčionių rajonų duomenimis. Tačiau ne visi pateikti duomenys buvo tikslūs. 1960 m. birželio mėnesį iš Vilniaus rajono Pagirių apylinkės prie Šalčininkų rajono Rūdnios apylinkės buvo prijungti penki kaimai¹⁷. Todėl šių kaimų gyventojų skaičius (615 asmenų) turėjo būti pridėtas prie Šalčininkų rajono gyventojų skaičiaus. Tačiau 1962 m. surašymo leidinyje tai nebuvo atlikta. Panaši padėtis buvo ir Trakų rajone. 1960 m. vasario 1 d. Onušio apylinkės (Trakų rajonas) Ginakiemio kaimas buvo prijungtas prie Varėnos rajono, todėl šio rajono gyventojų skaičius turėjo nežymiai padidėti. Tačiau jis liko neperskaičiuotas.

Tyrimui vertingiausia medžiaga saugoma Lietuvos centrinio valstybės archyvo (LCVA) LSSR statistikos valdybos fonde (R-363). Pirmiausia tai Centrinės statistikos valdybos prie SSSR Ministrų tarybos dokumentai (instrukcijos, įsakymai, telegramos ir kt.). Jie buvo skirti padaliniui Lietuvoje. Iš šios medžiagos matyti pasirengimo gyventojų surašymui eiga, jo metu iškilusios problemos, surašymo rezultatai. Ypač svarbi yra pirminė medžiaga – surašymo lapai. Jie saugomi tame pačiame fonde pagal tuometinį administracinį LSSR suskirstymą. Iš jų galima buvo nustatyti, ar pirminiai surašymo duomenys atitiko viešai paskelbtus, taip pat įvertinti įvairius to meto procesus mažesnių administracinių vienetų (atskirų miestelių ar kaimų) rėmuose. Pažymėtina, kad Lietuvos archyvuose išliko tik 1959 m. surašymo lapai, nes vėlesnių sovietinių surašymų lapai buvo sunaikinti.

¹⁵ P. G. Adlys, *Ką praradome, turime, paliksime*, Vilnius, 2008.

¹⁶ *Некоторые итоги переписи населения на 15 января 1959 г. по Литовской ССР*, Вильнюс, 1960.

¹⁷ Rajonų pagal apylinkes sąrašas, LCVA, f. R-363, ap. 18, b. 1262, l. 82.

Tame pačiame archyve taip pat saugomi LSSR Ministrų tarybos dokumentai, tarp kurių yra nutarimai dėl pasirengimo surašymui ir jo vykdymo. Tuo klausimu 1957–1958 m. buvo priimti keli sprendimai.

Vilniaus apskrities archyve (VAA) išlikę LSSR statistikos valdybos skyrių rajonuose dokumentai. Jame yra sukaupta Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonų statistikos inspektūrų medžiaga, tarp kurios yra ir 1959 m. surašymo duomenys. Tai LSSR statistikos valdybos instrukcijos surašymui organizuoti, įvairūs įsakymai ir kt. Tačiau šie duomenys yra daugiau vienpusiški (iš centro į rajonus), trūksta rajonų ataskaitų apie surašymo vykdymą, jo populiarinimą vietose ir kt.

Gyventojų surašymo reikalus kuravo LKP(b) CK. Su juo buvo derinamas pasirengimas surašymui, respublikoje gyvenusių tautybių sąrašas ir kt. Šios aukščiausios partinės struktūros Lietuvoje dokumentai nagrinėjama tema yra saugomi Lietuvos ypatingajame archyve. Ten pat (f. 1241) yra ir LSSR statistikos valdybos pirminės partinės organizacijos posėdžių protokolai, iš kurių matyti pasirengimo surašymui eiga, iškilusios problemos ir kt.

Surašymo organizavimas

Tuoj po Antrojo pasaulinio karo SSSR statistikai kėlė visuotinio gyventojų surašymo klausimą. Buvo siūloma jį atlikti 1949 metais¹⁸. Tačiau Josifas Stalinas šią idėją dėl ekonominių ir ideologinių motyvų atmetė. Matyt, jis labiausiai baiminosi, kad surašymas parodys didžiulius demografinius praradimus, kuriuos „nurašyti“ karo nuostoliams nelabai pavyktų. Todėl surašymo idėjos buvo atsisakyta ir ją realizuoti pavyko tik chruščiovinio „atšilimo“ metais.

Pasirengimas pirmajam pokariniam gyventojų surašymui buvo pradėtas dar 1957 m. Tų metų vasario 2 d. SSSR Ministrų taryba priėmė nutarimą dėl surašymo organizavimo 1959 m. pradžioje¹⁹. Visų respublikų vadovybėms buvo nurodyta pradėti rengtis surašymui: įkurti surašymo skyrius, juos aprūpinant kadrais ir patalpomis, parengti vietovių žemėlapius, patikslinti jų ribas ir kt.²⁰ LSSR vadovybė atitinkamą nutarimą priėmė tų pačių metų rudenį. Jame buvo numatytas miesto tipo gyvenviečių tinklo plėtimas, surašymui būtinų duomenų parengimas ir patikslinimas²¹. Vadovaujantis šiuo nutarimu 17 kaimo gyvenviečių statusas buvo pakeltas į miesto tipo gyvenvietes. Tokių gyvenviečių buvo Rytų ir Pietryčių Lietuvoje (pvz., Baltoji Vokė Šalčininkų rajone, Rūdiškės ir Grigiškės Trakų rajone, Turmantas Zarasų rajone).

¹⁸ В. Медков, *Демография*, с. 76; А. Кисельников, Г. Бессонова, О. Симонова, *Всероссийская перепись...*, prieiga per <<http://www.eao.ru/?p=1905>>. [Žiūrėta 2010 10 07].

¹⁹ 1957 02 02 SSSR MT nutarimas Nr. 121, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1256, l. 1.

²⁰ Ten pat.

²¹ LSSR Ministrų tarybos 1957 09 17 nutarimas Nr. 472, *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 586, l. 134–135.

Pasirengimą surašymui sąlyginai galima suskirstyti į etapus: 1) organizacinių struktūrų kūrimas; 2) būtinos dokumentacijos parengimas; 3) kadru vietose paieška ir jų apmokymas.

Pasirengimą surašymui koordinavo LSSR statistikos valdyba. Tai buvo Centrinės statistikos valdybos prie SSSR Ministrų tarybos padalinys, kuriam nagrinėjamu laikotarpiu vadovavo B. Dubasovas. Kaip teigė ilgametis LSSR statistikos valdybos darbuotojas P. G. Adlys, statistikos valdybos viršininkas ypatingą dėmesį skyrė išskirtiniams darbams – surašymams, vienkartiniais tyrimams, statistinėms apžvalgoms ir pan.²² Būtent vienas iš tokių darbų buvo 1959 m. gyventojų surašymas. Tai buvo pirmasis gyventojų surašymas LSSR, todėl jam buvo skirtas ypatingas dėmesys. Galima teigti, kad svarbiausia tuometinės LSSR statistikos valdybos veikla koncentravosi į pasirengimą surašymui. Valdyboje buvo įkurtas surašymo skyrius, kuriam vadovauti buvo paskirtas V. Lukoševičius. Iš pradžių Surašymo skyriuje darbavosi 13, vėliau – apie 50 žmonių²³. Didėjant darbų apimčiai, jo darbuotojų skaičius buvo gerokai padidintas ir siekė apie 150. Atitinkami gyventojų surašymo skyriai buvo įkurti kiekviename LSSR rajone.

Kitas pasirengimo surašymui etapas siejosi su duomenų tikrinimu ir tikslinimu. Pirmiausia reikėjo patikslinti namų valdų ir ūkinių knygų įrašus, sudaryti gyvenamų vietovių su gyventojų skaičiumi sąrašus, jų žemėlapius ir planus. Kaip prisiminė tuometinis Veisiejų rajono statistikos inspektorius P. G. Adlys, pasirengimas surašymui atrodė taip: „Tų metų [1958 m. – V. S.] pradžioje su apylinkių sekretoriais ir miesto butų valdyba sudarėme visų namų sąrašus, žemėtvarkininkai pažymėjo juos žemėlapiuose. Gyventojų skaičius man atrodė labai svarbus, būtinai reikės visus surašyti. Aplankiau kone visus kaimus (...)“²⁴

Duomenų tikslumas ir pilnumas buvo ypač aktualus Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, kur migracijos į Lenkiją proceso (1955–1959 m.) intensyviausias etapas sutapo su pasirengimu surašymui. Paminėtina, kad po sėkmingų SSSR ir LLR atstovų derybų buvo atnaujintas iki Antrojo pasaulinio karo metų buvusių Lenkijos piliečių lenkų ir žydų su šeimomis migracijos į Lenkiją procesas. Jis apėmė ir LSSR, daugiausia Rytų ir Pietryčių Lietuvą. Čia pagal norinčiųjų išvykti skaičių pirmavo Vilniaus miestas bei Šalčininkų ir Vilniaus rajonai. 1958 m. pabaigoje iš ten leidimus išvykti turėjo apie 18,5 tūkst. suaugusiųjų²⁵. Tai sudarė daugiau kaip 50 proc. LSSR išduotų leidimų į Lenkiją. Iš tiesų iš šių rajonų išvykti rengėsi daugiau žmonių, nes į suaugusiųjų pažymėjimus buvo įrašyta nemažai vaikų (iš viso Lietuvoje buvo leista išvykti 15,6 tūkst. vaikų). Todėl 1958 m. iš Rytų ir Pietryčių Lietuvos lenkai palaipsniui važiavo į Lenkiją. Yra

²² P. G. Adlys, Žvilgsnis į tarybinę statistiką, *Lietuvos statistikos darbai*, 2009, Nr. 48, p. 19.

²³ LSSR statistikos valdybos pirminės partinės organizacijos 1958 11 20 posėdžio protokolas, *LVA*, f. 1241, ap. 6, b. 2, l. 33; LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo ir jo padėjėjo kadru klausimams A. Smirnovo 1958 m. ataskaita, *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 4263, l. 48.

²⁴ P. G. Adlys, *Ką praradome...*, p. 38.

²⁵ 1959 01 06 LSSR vidaus reikalų ministro A. Gailevičiaus pažyma, *LVA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 163.

žinoma, kad tais metais iš Lietuvos išvyko apie 16 tūkst. lenkų²⁶. Dėl migracijos gero- kai kito Rytų ir Pietryčių Lietuvos demografinė-etninė padėtis: lenkų skaičius mažėjo, o kitų tautybių asmenų daugėjo. Mat lenkų paliekamus namus mielai pirkto kaimyninės Baltarusijos ar kitų LSSR rajonų gyventojai. Visa tai turėjo įtakos būsimam surašymui, nes rajonų turimi duomenys apie gyventojus buvo netikslūs. Antai pagal Šalčininkų statistikos inspektoriaus turimus duomenis, Šalčininkų mieste gyveno 1325 asmenys, nors LSSR statistikos valdyba disponavo kur kas didesniais skaičiais. Jos duomenimis, mieste turėjo būti 1800 gyventojų²⁷.

Dėl migracijos ir netvarkingų ūkinių knygų gyventojų skaičius atskirose apylin- kėse taip pat įvairavo. Štai Šalčininkų rajono statistikos inspektorius pagal jas sudarė organizacinį surašymo planą, kuriame nurodė, kad Poškų apylinkės gyvenamose vie- товėse gyventojų buvo 2141, Jašiūnų apylinkėje – 2198, Turgelių apylinkėje – 1929²⁸. Tačiau surašymo metu paaiškėjo, kad Poškų apylinkėje buvo surašyti 2047 asmenys, Jašiūnų – 2155, Turgelių – 1988²⁹. Analogiška padėtis buvo kituose rajonuose. Pagal namų valdų sąrašus Eišiškėse gyveno 2364 asmenys, o surašymo metu buvo užfiksuoti 2532 žmonės³⁰. Dar didesnis skirtumas išryškėjo Trakų rajone. Pagal rajono statistikos inspektoriaus duomenis, Trakuose buvo 2769 gyventojai, Lentvaryje – 3442, Grigiškė- se – 2284³¹. Tačiau per surašymą buvo surašyti 3075 asmenys Trakuose, 4216 – Len- tvaryje, 2559 – Grigiškėse.

Įdomu pastebėti, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvos rajonams, kitaip nei likusiems rajonams, surašymo dokumentacija daugiausia buvo siunčiama rusų kalba.

Trečiasis pasirengimo surašymui etapas prasidėjo 1958 m. antrąjį pusmetį. LSSR statistikos valdybos nurodymu iki tų metų spalio 1 d. reikėjo parinkti surašymų skyrių vedėjus ir jų padėjėjus, o iki lapkričio 1 d. – ir surašinėtojus³². Taip pat buvo nurody- ta, kad reikėtų pasirūpinti surašinėtojų rezervu, kuris turėtų sudaryti ne mažiau kaip 30 proc. surašinėtojų skaičiaus.

LSSR statistikos valdyba akcentavo tinkamų surašinėtojų parinkimo svarbą. Buvo teigiama, kad būtent nuo jų priklausys viso surašymo sėkmė³³. Pagal statistikos

²⁶ Ataskaita apie mechaninį judėjimą LSSR 1958 m., *LCVA*, f. R-363, ap. 1, b. 3549, l. 89.

²⁷ LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo 1958 03 21 raštas Šalčininkų rajono statistikos inspektoriumi, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 26, l. 46.

²⁸ Šalčininkų rajono kaimo vietovių sąrašai, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1251, l. 254–263.

²⁹ *Некоторые итоги...*, c. 32.

³⁰ Eišiškių rajono statistikos inspektoriaus paaiškinamasis raštelis prie gyventojų surašymo organiza- cinio plano, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1245, l. 94; *Некоторые итоги...*, c. 35.

³¹ Trakų rajono statistikos inspektoriaus paaiškinamasis raštelis prie gyventojų surašymo organiza- cinio plano, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1252, l. 31.

³² LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo 1958 08 18 raštas Šalčininkų rajono statistikos inspektoriumi, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 26, l. 93.

³³ LSSR statistikos valdybos pirminės partinės organizacijos 1958 11 20 posėdžio protokolas, *LYA*, f. 1241, ap. 6, b. 2, l. 36.

valdybos skaičiavimus, Lietuvoje reikėjo rasti apie 5800 surašinėtojų (iš viso surašyme dalyvavo daugiau kaip 10 tūkst. asmenų)³⁴. SSSR mastu surašyme dalyvavo apie 600 tūkst. asmenų, iš kurių surašinėtojų buvo 468 tūkst.³⁵

Surašinėtojams buvo keliami tam tikri reikalavimai. Pirmiausia – išsilavinimo cenzas. Buvo ieškoma bent jau vidurinį išsilavinimą turinčių asmenų. Antra vertus, tai turėjo būti vietos gyventojai, paprastai iš tos pačios ar kaimyninės apylinkės. Tokiu būdu norėta užtikrinti, kad jie gerai pažinotų vietoves ir jų gyventojus. Todėl surašinėtojai paprastai buvo mokytojai, kultūros įstaigų darbuotojai. Antai Šalčininkų rajone surašinėtojų buvo per 60, iš jų 39 buvo mokytojai, 5 kultūros klubų vadovai ir po kelis kitų organizacijų atstovus³⁶.

Surašyme dalyvavusių asmenų mokymai prasidėjo nuo kursų statistikos valdybos darbuotojams organizavimo. Juose dalyvavo apie 50 asmenų³⁷. Kiek vėliau analogiškas mokymas buvo surengtas rajonų statistikos inspektoriams, o 1958 m. lapkričio–gruodžio mėnesiais vyko instruktorių ir surašinėtojų apmokymas. Kai kurių rajonų statistikos inspektorių duomenimis, surašinėtojams nebuvo sudėtinga išmokti pildyti surašymų lapus, sunkiausiai sekėsi įveikti kontrolinių blankų užpildymo taisykles³⁸.

Pagal SSSR Ministrų tarybos nutarimą, vienas surašinėtojas mieste vidutiniškai turėjo surašyti 600, o kaime – 550 asmenų³⁹. Dienos norma surašinėtojui mieste buvo 75, o kaime – 69 asmenys. Nustatant dienos normatyvus remtasi 1939 m. sovietinio surašymo patirtimi ir jie buvo padidinti. Vykdam 1939 m. surašymą, surašinėtojas per dieną mieste turėjo apklausti 59–60, o kaime – 61–62 žmones⁴⁰.

Surašinėtojams, instruktoriams-kontrolieriams ir kt. surašyme dalyvavusiems asmenims buvo numatyta lengvatų. Štai surašinėtojais dirbę asmenys surašymo laikotarpiu buvo atleidžiami nuo pareigų pagrindinėje darbovietėje 18 d., už tą laiką jiems buvo mokamas priklausantis atlyginimas. Instruktoriai-kontrolieriai buvo atleidžiami 30 d., o surašymų skyrių vedėjai ir jų padėjėjai – 60 d., kartu išmokant ir atlyginimą.

Pabrėžtina, kad pasirengimas surašymui ir jo atlikimas Rytų ir Pietryčių Lietuvoje turėjo tam tikros specifikos. Daugiausiai ją nulėmė geografinė regiono padėtis: čia kaimai ir vienkiemiai buvo išsidėstę tarp miškų masyvų, kai kurie jų buvo sunkiai

³⁴ LSSR statistikos valdybos viršininko pavaduotojo V. Lukoševičiaus 1958 10 16 raštas, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1259, l. 7.

³⁵ П. Подьячих, *Население СССР*, с. 6.

³⁶ Šalčininkų rajono surašinėtojų sąrašas, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 25, l. 62.

³⁷ LSSR statistikos valdybos viršininko pavaduotojo V. Lukoševičiaus 1958 09 20 raštas LKP(b) CK sekretoriui A. Sniečkui, *LVA*, f. 1771, ap. 191, b. 586, l. 142.

³⁸ Eišiškių rajono statistikos inspektoriaus 1959 11 ataskaita apie pasirengimą 1959 m. gyventojų surašymui ir jo atlikimą, *VAA*, f. 1125, ap. 1, b. 51, l. 42.

³⁹ SSSR Ministrų tarybos 1957 02 02 nutarimas, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1256, l. 7.

⁴⁰ Centrinės statistikos valdybos prie SSSR Ministrų tarybos viršininko V. Starovskij 1957 09 raštas, ten pat, l. 86.

pasiekiami. Atsižvelgiant į šias aplinkybes, krūviai surašinėtojams buvo sumažinti. Antai Šalčininkų rajone vienam surašinėtojui teko 450–550 gyventojų, Eišiškių rajono kaimo vietovėse – 444⁴¹.

Gyventojų surašymo propagavimas

1958 m. liepos mėnesį LKP(b) CK priėmė specialų nutarimą, kuriame numatė priemones surašymui populiarinti⁴². Buvo nutarta, kad informacija apie jį bus skelbiama per spaudą, radiją ir televiziją, be to, bus tiesiogiai bendraujama su gyventojais. Taip pat buvo numatyta rajonuose ir įvairiose įstaigose įsteigti specialias pagalbines komisijas, turėjusias prisidėti prie surašymo organizavimo.

Vykdamas LKP(b) CK nutarimą, Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo steigiamos pagalbinės komisijos. Šalčininkų rajone tokia komisija sudaryta 1958 m. rugpjūčio 1 d. Į jos sudėtį įėjo rajono partijos komiteto sekretorius Z. Papečkys (pirmininkas), vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas B. Čepelevskis, vykdomojo komiteto skyrių vadovai, rajono milicijos skyriaus viršininkas, laikraščio redaktorius ir kt.⁴³ Analogiškos komisijos buvo įkurtos ir kituose rajonuose. Antai Vilniaus rajone tokia komisija veikė nuo gegužės mėnesio, Vievio rajone – nuo liepos vidurio⁴⁴. Panašios komisijos turėjo būti įsteigtos ir vietos apylinkių tarybose. Tačiau toks nurodymas, matyt, liko „popierinis“, nes 1958 m. rudenį tokių komisijų dar nebuvo keliuose rajonuose (pvz., Molėtų, Šalčininkų ir kt.).

Vis dėlto surašymo populiarinimas rajonuose vyko vangiai. Štai LSSR statistikos valdybos viršininkas Šalčininkų rajono inspektorių 1958 m. spalio pabaigoje ragino atsiųsti iškarpas iš spaudos, kuriose skelbiama informacija apie surašymą⁴⁵. Iki tol tokios informacijos iš šio rajono nebuvo gauta. Panaši padėtis buvo Vilniaus ir kituose rajonuose. Gal kiek geriau propaguoti surašymą sekėsi Trakų rajone, kur informacinė medžiaga buvo platinama per mokyklas, kultūros įstaigas ir kt. rajono organizacijas⁴⁶.

Tik prieš surašymo pradžią respublikinėje ir rajoninėje spaudoje pasirodė jam skirti straipsniai. Respublikiniame laikraštyje „Tiesa“ išspausdintame SSKP CK ir SSSR MT kreipimesi buvo sakoma: „Sausio 15 d. prasideda Visasąjunginis gyventojų surašymas. Tarybų Sąjungos Komunistų Partijos Centro Komitetas ir Tarybų Socialistinių

⁴¹ Šalčininkų rajono vykdomojo komiteto 1958 08 26 sprendimas, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 25, l. 51; Eišiškių rajono statistikos inspektoriaus ataskaita apie 1959 m. gyventojų surašymo atlikimą, ten pat, f. 1125, ap. 1, b. 51, l. 47.

⁴² LKP(b) CK 1958 07 16 posėdžio protokolas, *LYA*, f. 1771, ap. 191, b. 551, l. 22.

⁴³ Šalčininkų rajono KP ir vykdomojo komiteto 1958 08 01 nutarimas, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 25, l. 48.

⁴⁴ Vilniaus ir Vievio rajonų vykdomųjų komitetų 1958 05 21 ir 1958 07 15 nutarimai, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1254, l. 210, 246.

⁴⁵ LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo 10 raštas Nr. 7/195, *VAA*, f. 1124, ap. 1, b. 27, l. 32.

⁴⁶ LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo 1958 11 20 raštas visų rajonų (miestų) statistikos inspektoriams, ten pat, l. 48.

Respublikų Sąjungos Ministrų Taryba teikia įvyksiančiam gyventojų surašymui didelę politinę ir liaudies ūkio reikšmę. <...> Gyventojų surašymas suvaidins svarbų vaidmenį, vykdant septynmečio plano numatomus milžiniškus uždavinius. Surašymo duomenys akivaizdžiai parodys didelius liaudies gyvenimo ir tarybinio žmogaus kultūrinio lygio pakitimus, atspindės didžiuosius socialistinės santvarkos laimėjimus vystant šalies ekonomiką, keliant nacionalinių respublikų ūkį ir kultūrą, vystantis visoms Tarybų Sąjungos tautybėms. Surašymo dėka bus gauta tikslių žinių apie šalies gyventojų skaičių, jų išsidėstymą ir užsiėmimą, apie gyventojų sudėtį pagal lytį, amžių, tautybę ir išsilavinimą.⁴⁴⁷ Panašus aukščiausios SSSR valdžios kreipimasis buvo paskelbtas rajoniniuose laikraščiuose. Surašymo išvakarėse Šalčininkų rajono laikraštyje visi gyventojai buvo kviečiami dalyvauti surašyme ir įvairiais būdais padėti, kad neliktų nesurašyta nė viena gyvenvietė, namas ar asmuo⁴⁸.

Vietinės valdžios atstovų požiūris į gyventojų surašymą

Dėl būsimo gyventojų surašymo padaugėjo darbo rajonų vadovybėms. Joms reikėjo peržiūrėti ir priimti atitinkamus sprendimus dėl miestų administracinių ribų nustatymo, sutvarkyti gatvėvardžius, pastatų numeraciją ir kt. Iš archyvinių šaltinių matyti, kad parengiamieji surašymo darbai Lietuvoje vėlavo, ypač Molėtų, Raseinių, Klaipėdos, Tauragės, Jurbarko rajonuose. Čia dar 1958 m. rudenį nebuvo parengta surašymui reikalinga dokumentacija, nesutvarkyta miestų gatvių numeracija, neveikė pagalbinės komisijos ir kt.⁴⁹ Su panašiomis problemomis susidūrė ir Šalčininkų rajonas, kuriame rajono statistikos inspektorius vietinės valdžios atstovų prašė skubiai imtis priemonių ir sutvarkyti Šalčininkų ir Baltosios Vokės pastatų numeraciją, suteikti gatvėms pavadinimus, paskubinti namų knygų duomenų tikrinimą ir kt.⁵⁰

Dėl kai kurių valdžios sprendimų pasirengimas surašymui buvo apsunkintas. Pagal SSSR Ministrų tarybos nurodymą, nuo 1958 m. liepos – 1959 m. vasario buvo draudžiama atlikti bet kokius administracinius pertvarkymus. Tačiau nepaisant to, pavienės gyvenamos vietovės iš vieno rajonų buvo prijungiamos prie kitų. Štai Vilniaus miesto statistikos valdybos atstovas 1958 m. liepos pabaigoje skundėsi, kad dėl neseniai prie Vilniaus miesto prijungtos Dvarčionių gyvenvietės jiems atsirado papildomo darbo⁵¹.

Surašymas kėlė kai kurių rajonų valdžios atstovų aistras. Šalčininkų rajono KP(b) komiteto sekretorius per LKP(b) CK šeštąjį plenumą (1959 m. liepos 14–17 d.) kaltino

⁴⁷ Kreipimasis, *Tiesa*, 1959 m. sausio 9, p. 1.

⁴⁸ Odezwa, *Ojczyzna Radziecka*, 14 01 1959, s. 1.

⁴⁹ LKP(b) CK biuro 1958 10 27 posėdžio protokolas Nr. 39, *LVA*, f. 1771, ap. 191, b. 585, l. 10–11.

⁵⁰ Šalčininkų rajono statistikos inspektoriaus Savastejevo raštas rajono vykdomojo komiteto pirmininkui Račinskui ir KP komiteto sekretoriui Romanovui, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1251, l. 291.

⁵¹ LSSR statistikos valdybos pirminės partinės organizacijos 1958 07 29 posėdžio protokolas, *LVA*, f. 1241, ap. 6, b. 2, l. 53.

surašinėjimo LSSR organizatorius ir vykdytojus, esą jie savavališkai pakeitė SSSR Ministrų tarybos patvirtintą klausimyną, siekdami suklastoti rezultatus⁵². Šio nepasitenkinimo esmė buvo ta, kad LSSR statistikos valdybos vadovybė savo instrukcijose rajoniniams inspektoriams nurodė, kad siekiant išvengti klaidingų tautybės, amžiaus ir kt. įrašų asmens dokumentuose automatinio perkėlimo į surašymo duomenis, klausimą apie tautybę formuluoti kiek kitaip: respondentų reikėjo klausti ne „kokia Jūsų tautybė?“, o „kuo save laikote?“ (lietuviu, rusu, baltarusiu ir pan.)⁵³. Tokiu būdu tikėtasi objektyvesnių duomenų apie etninę respublikos gyventojų sudėtį.

Surašymo vykdymas ir jo rezultatai Rytų ir Pietryčių Lietuvoje

Pirmasis sovietinis gyventojų surašymas buvo įvertintas kaip sėkmingas. Ta proga SSSR Ministrų taryba visiems surašymo dalyviams pareiškė padėką, ją įrašant į darbo knygeles⁵⁴. Matyt, tokį rezultatą lėmė kelios aplinkybės. Pirmiausia tinkamai pasirinktas surašymo laikas. Jį renkantis buvo atsižvelgta į migracijos aspektą. Surašymas buvo numatytas sausio mėnesį, savaitės viduryje, kai migracija buvo silpniausia. Kaip minėta, surašymas vyko 8 dienas, t. y. sausio 15–22 d. Kiek vėliau (sausio 23 – vasario 1 d.) vyko kontrolinis patikrinimas, kurio metu turėjo būti nustatyta, ar neliko nesurašytų gyventojų. Tokių asmenų Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo nedaug. Šalčininkų, Nemenčinės, Eišiškių rajonuose jų buvo po kelias dešimtis, Švenčionėlių rajone 60⁵⁵. Antra vertus, surašymo rezultatai domino visas valdžios grandis, pradedant nuo atskirų rajonų iki aukščiausių SSSR valdžios institucijų (pvz., SSSR Ministrų taryba apytikslių rezultatų tikėjosi 1959 m. balandžio 25 d., o Šalčininkų rajono vykdomasis komitetas – balandžio 15 d.). Tai suteikė surašymui didesnę reikšmę. Be to, įtakos turėjo ir šalies politinio gyvenimo liberalizavimas, kuris galėjo paskatinti gyventojus dalyvauti surašyme ir neslėpti tikrųjų asmens duomenų (pvz., amžiaus, tautybės). Yra žinoma, kad vokiečių okupacijos metais dėl saugumo ar represijų baimės žmonės „pasijaunindavo“, iš lenkų „tapdavo“ lietuviais, o pokario metais – atvirkščiai: dėl ekonominių socialinių lengvatų iš lietuvių „virsdavo“ lenkais⁵⁶.

⁵² Šalčininkų rajono KP(b) komiteto sekretoriaus kalba LKP(b) CK VI plenume, *LJA*, f. 1771, ap. 196, b. 29, l. 184.

⁵³ LSSR statistikos valdybos viršininko pavaduotojo V. Lukoševičiaus 1958 12 11 raštas Vilniaus rajono centrinės statistikos valdybos inspektoriumi, *VAA*, f. 807, ap. 1, b. 51, l. 99.

⁵⁴ LSSR statistikos valdybos viršininko B. Dubasovo 1960 02 25 raštas visų rajonų (miestų) statistikos inspektoriams, ten pat, f. 1124, ap. 1, b. 35, l. 1.

⁵⁵ Žinios apie Nemenčinės rajono gyventojų skaičių pagal apylinkes, ten pat, f. 807, ap. 1, b. 59, l. 15; Šalčininkų rajono statistikos inspektorius informacija apie kontrolinio patikrinimo 1959 02 01 rezultatus, ten pat, f. 1124, ap. 1, b. 35, l. 16; Eišiškių rajono statistikos inspektorius ataskaita apie pasirengimą surašymui ir jo atlikimą, ten pat, f. 1125, ap. 1, b. 51, l. 43; Švenčionėlių rajono pasirengimo 1959 m. gyventojų surašymui ir jo vykdymo ataskaita, ten pat, f. 337, ap. 1, b. 116, l. 21.

⁵⁶ 1958 01 14 pažymos dėl Šalčininkų rajono vykdomojo komiteto darbo nuorašas, *LJA*, f. 16895, ap. 2, b. 344, l. 128.

Surašymo metu gyventojų buvo klausiama duomenų apie asmenį (vardas, pavardė, amžius), jo tautybę, gimtąją kalbą, išsilavinimą, šeimyninę padėtį, profesinę veiklą, fiksuojami laikinai atvykę ir išvykę asmenys ir kt.⁵⁷

Įdomu pastebėti, kad fiksuojant gyventojų tautybę, surašinėtojams buvo nurodyta atkreipti dėmesį į vartojamos sąvokos „lietuvis“ prasmę. Iš Maskvos atsiųstuose nurodymuose buvo paaiškinta, kad tais atvejais, kai asmuo nurodysiąs esąs „litvinas“ ar „litvakas“, būtina papildomai išsiaiškinti, ar jis nesąs baltarusis ar žydas⁵⁸.

Apibendrinami surašymo duomenis apie tautybę ir gimtąją kalbą, surašinėtojai vadovavosi SSSR centrinės statistikos valdybos sudarytu tautybių sąrašu⁵⁹. Jame buvo išvardyti 126 tautybių pavadinimai ir jų sinonimai, kurie galėtų pasitaikyti surašymų lapuose, taip pat nurodyta tautybių telkimosi vieta. Lenkų atveju buvo nurodyta, kad jie gyveno Vakarų Ukrainoje ir Pabaltijo kraštuose. Apie jų egzistavimą Vakarų Baltarusijoje iš viso neužsiminta. Galbūt šiuo atveju remtasi tos respublikos valdžios nuostata, neigiančia lenkų buvimą BSSR. Ten dar XX a. 6-ojo dešimtmečio pradžioje dalis apylinkių ūkinių knygų įrašų apie lenkų tautybę buvo pakeisti į įrašus „baltarusis / baltarusė“⁶⁰. Tokiu būdu formaliai lenkų „neliko“.

Apytiksliai duomenys apie respublikos gyventojų skaičių buvo paskelbti gegužės mėnesį⁶¹. Jie rodė, kad Lietuvoje gyveno 2713 tūkst. gyventojų⁶². Pagal patikslintus surašymo duomenis buvo nustatyta, kad respublikoje iš viso buvo surašyta 2711,4 tūkst. asmenų, iš kurių nuolatinių respublikos gyventojų buvo 2 mln. 696,7 tūkst. Pagal etninį pasiskirstymą dominavo trijų etninių grupių atstovai. Daugumą LSSR gyventojų sudarė lietuviai (2 mln. 150,8 tūkst.). Rusų ir lenkų tautybės žmonių buvo daugmaž vienodai. Pirmųjų buvo 231 tūkst., antrųjų – 230 tūkst.⁶³ Pastarieji telkėsi Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Į labiausiai „lenkiškų“ rajonų sąrašą pateko Naujosios Vilnios ir Šalčininkų rajonai. Pirmajame jų lenkai sudarė 90 proc., antrajame – 87 proc. rajono gyventojų. Tačiau palyginus šiuos duomenis su surašymo lapais, matyti tam tikras neatitikimas. Pagal surašymo lapus Šalčininkų rajone buvo surašyti 28 324 asmenys (pagal paskelbtus duomenis – 28 155). Nedidelis skirtumas susidarė ir miesto tipo gyvenvietėje Baltoji Vokė. Čia buvo surašyta 1113 asmenų, nors pagal oficialius duomenis – 1086.

⁵⁷ *Lietuvos gyventojų surašymai: patyrimas ir žvilgsnis į 2011-uosius*, Vilnius, 2007, p. 86–88.

⁵⁸ Centrinės statistikos valdybos viršininko pavaduotojo P. Podjačich 1958 12 03 raštas LSSR statistikos valdybos viršininkui B. Dubasovui, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1257, l. 219.

⁵⁹ *Словарь национальностей переписи населения 1959 года*, prieiga per <http://demoscope.ru/weekly/knigi/alfavit/nacionaln_1959.html>. [Žiūrėta. 2010 10 07].

⁶⁰ Lenkijos ambasadoriaus Maskvoje T. Gede informacija apie išvyką į Minską 1957 12 10–13, *Lenkijos užsienio reikalų ministerijos archyvas*, f. 7, ap. 1, b. 5, l. 27.

⁶¹ Negalutiniai 1959 metų visasajunginio gyventojų surašymo rezultatai, *Tiesa*, 1959 m. gegužės 10, p. 1–2.

⁶² Ten pat, p. 1.

⁶³ *1959 metų visasajunginio gyventojų surašymo duomenys*, p. 94.

Neatitikimų buvo ir kituose rajonuose. Štai Švenčionėlių rajono Juodiškio apylinkėje pagal surašymo lapus buvo 957 asmenys, o pagal paskelbtus duomenis – 1000, Vievyje buvo surašyti 2223 asmenys, o pagal paskelbtus duomenis – 2275⁶⁴. Kodėl susidarė tokie skirtumai, nustatyti sudėtinga. Gali būti, kad šį skirtumą iš dalies lėmė praleistų asmenų skaičius. Tačiau galima kelti prielaidą, kad oficialiai paskelbti duomenys apie LSSR gyventojų skaičių buvo kiek padidinti. Mat per surašymą Centrinė statistikos valdyba prie SSSR Ministrų tarybos ypač stengėsi, kad būtų surašyti visi asmenys, nepraleidžiant nė vieno. Kad vienas ir tas pats asmuo bus surašytas du kartus, buvo krei-piama mažai dėmesio⁶⁵. Matyt, tokia pozicija vadovavosi ir LSSR statistikos valdyba.

1 lentelė. Vilniaus, Šalčininkų, Pabradės, Nemenčinės, Eišiškių rajonų mišrių apylinkų sąrašas

Rajono pavadinimas	Apylinkės pavadinimas	Gyventojų tautybė
Eišiškių	Dainavos	lenkai, lietuviai
	Dargužių	lenkai, lietuviai
	Pošalčių	lenkai, lietuviai
	Tetėnų	lenkai, lietuviai
	Urkonių	lietuviai
Nemenčinės	Bezdonių	lenkai, lietuviai, rusai
	Dubingių	lenkai, lietuviai
	Paberžės	lenkai, rusai, lietuviai
	Glintiškių	lenkai, lietuviai, rusai
Pabradės	Arnionių	lenkai, lietuviai
	Gaižiūnų	lenkai, lietuviai
	Joniškio	lenkai, lietuviai
Šalčininkų	Dieveniškių	lenkai, lietuviai, baltarusiai
	Jurgelionių	lenkai, lietuviai
	Poškų	lenkai, lietuviai
	Šalčininkų	lenkai, baltarusiai
	Turgelių	lenkai, baltarusiai
Vilniaus	Dūkšto	lenkai, rusai
	Geišiškių	lenkai, rusai
	Pagirių	lenkai, rusai, totoriai
	Riešės	lenkai, lietuviai, rusai
	Rudaminos	lenkai, rusai, baltarusiai
	Šalininkų	lenkai, lietuviai, rusai, baltarusiai
	Žodiškių	lenkai, lietuviai, rusai

Lentelė sudaryta remiantis rajonų pagal apylinkes ir jų etninę sudėtį sąrašu, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1262–1263.

⁶⁴Juodiškio apylinkės surašymo lapai, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 916, l. 403–724; *Некоторые итоги переписи населения*, c. 33; Vievio miesto gyventojų pasiskirstymas pagal tautybes, *VAA*, f. 620, ap. 1, b. 121, l. 34; *1959 metų...*, p. 36.

⁶⁵В. Медков, *Демография*, c. 77.

Surašymas patvirtino Rytų ir Pietryčių Lietuvos daugiatautiškumą. Jos rajonus galima suskirstyti į grupes: 1) Vilniaus, Šalčininkų, Pabradės, Nemenčinės, Naujosios Vilnios, Eišiškių rajonų grupė, kurioje dominavusią gyventojų dalį sudarė lenkai; 2) Ignalinos, Zarasų, Švenčionių, Švenčionėlių, Trakų, Vievio rajonų grupė, kur gyventojų sudėtis buvo mišresnė ir jie buvo pasiskirstę pagal tam tikras apylinkes ar kaimus (greta mišrių buvo grynai lenkiškų arba lietuviškų). Tačiau pirmoje rajonų grupėje, išskyrus Naujosios Vilnios, taip pat buvo mišresnių apylinkių. Jos nurodomos 1-oje lentelėje.

Surašymo lapai rodo, kad kaimiškose vietovėse labiau dominavo lenkai ir lietuviai (kai kuriuose kaimuose baltarusiai, rusai arba totoriai), tačiau miestų ir miestelių gyventojų sudėtis buvo margesnė. Antai Šalčininkų mieste lenkų buvo 54 proc., rusų – 21 proc., baltarusių – 11 proc., lietuvių – 10 proc. kitų – 4 proc., Nemenčinėje lenkai sudarė 52 proc., rusai – 21 proc., lietuviai – 15 proc., kiti – 12 proc., Švenčionėliuose – lenkai apie 27 proc., lietuviai – 49 proc., rusai – 17 proc., baltarusiai – 4 proc., kiti – 3 proc.⁶⁶ Čia įsikūrusiose valstybinėse įstaigose dirbo nemažai rusų, baltarusių, ukrainiečių. Nors regione vyko kadru lituanizavimo procesas, jis, galima sakyti, buvo „paviršinis“, t. y. tik aukščiausiuose postuose buvo lietuviai. Žemesnėse pareigose dominavo baltarusiai, rusai. Gyventojai lenkai paprastai užėmė žemiausias pareigas. Įdomu pastebėti, kad tarp Naujosios Vilnios ir Šalčininkų rajono mokyklų vadovybės (direktorių ir vedėjų) ir mokytojų ženklų skaičių sudarė baltarusiai.

Pagal surašymo rezultatus Lietuvoje dominavo kaimai, kuriuose gyveno iki 100 gyventojų. Labai didelių kaimų (500 ir daugiau gyventojų) buvo 51⁶⁷. Tokių kaimų buvo Rytų ir Pietryčių Lietuvoje, daugiausia Vilniaus rajone (5). Tačiau bendrai paėmus regione vyravo nedideli kaimai ir vienkiemiai (iki 50 žmonių). Pvz., Vilniaus rajone jų buvo daugiau kaip 60 proc., Šalčininkų rajone – per 40 proc.⁶⁸

Gyventojų surašymas taip pat parodė, kad Rytų ir Pietryčių Lietuva išsiskyrė išsilavinimo lygiu. Pagal išsilavinimo lygį jos rajonai priskirtini prie mažiau išsilavinusių gyventojų rajonų grupės. Čia aukštąjį išsilavinimą turėjo palyginti nedaug asmenų. Pvz., Šalčininkų rajone tokių buvo tik 113 (palyginimui: panašiai tiek gyventojų turinčiame Jonavos rajone – 149), Vilniaus rajone 183 (palyginimui: Šiaulių rajone – 235, Rokiškio rajone – 352)⁶⁹. Tokią padėtį nulėmė pokario metų gyventojų lenkų migracija į Lenkiją, kurios metu išvyko praktiškai visi labiau išsilavinę asmenys. 1955–1959 m.

⁶⁶ Šalčininkų ir Švenčionėlių miestų surašymo lapai, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 807, 810, 912, l. 920, l. 1; Žinios apie Nemenčinės rajono gyventojų skaičių pagal apylinkes, *VAA*, f. 807, ap. 1, b. 59, l. 15.

⁶⁷ A. Stanaitis, E. Stankevičiūtė, Lietuvos TSR gyventojai..., p. 46.

⁶⁸ Vilniaus rajono statistikos inspektoriaus paaiškinamasis raštelis prie 1959 m. gyventojų surašymo organizacinio plano, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1254, l. 240; Šalčininkų rajono apylinkių pagal etninę sudėtį sąrašas, ten pat, b. 1262, l. 78–84.

⁶⁹ *Gyventojų surašymo...*, p. 117.

migracija į Lenkiją dar labiau praretino išsilavinusių asmenų grupę. Jos metu išvažiavo per 300 aukštųjų ir kitų specializuotų mokyklų studentų, daug mokytojų⁷⁰.

Pagal 9–49 m. amžiaus asmenų raštingumo lygį Rytų ir Pietryčių Lietuva taip pat atrodė blogiau už kitus regionus. Iš kitų rajonų šioje srityje išsiskyrė Vilniaus rajonas, kuriame tokių asmenų buvo daugiau kaip 1 tūkst.⁷¹ Nemažai tokių asmenų buvo ir Šalčininkų rajone. Tačiau reikėtų atkreipti dėmesį į kelias aplinkybes. Pirmiausia šie rodikliai iš tikrųjų buvo aukštesni, nes nebuvo fiksuotas neraštingų asmenų skaičius 50 m. ir vyresnio amžiaus asmenų grupėje. Vilniaus rajone jų buvo 13,5 tūkst., Šalčininkų rajone – apie 6,5 tūkst., Nemenčinės rajone – 9,2 tūkst.⁷², kas sudarė 20–25 proc. šių rajonų gyventojų. Tarp jų neraštingų asmenų buvo daugiausia. Kita vertus, kai kurių rajonų vadovybė prieš surašymą ėmėsi skubių priemonių sumažinti tokių asmenų skaičių. Štai Šalčininkų rajono partijos komiteto sesijoje 1958 m. vasarą rajono vykdomojo komiteto pirmininko pavaduotojas akcentavo būtinybę apmokyti rajono neraštingus asmenis, nes rajonui būsią gėda dėl tokios padėties⁷³. Todėl neabejotina, kad neraštingų žmonių rajone sumažėjo tik formaliai. Kad išsilavinimo lygis rajone buvo „pakeltas“, liudytų surašymo lapai. Juose matyti, kad nemažai pataisymų buvo išsilavinimo skiltyje. Surrašymo rezultatai taip pat parodė, kad neraštingų asmenų čia buvo ir tarp jaunų žmonių (20–40 metų).

Pastebėtina, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo labai daug mišrių šeimų (lenko-lietuvio, lenko-baltarusio, lenko-ruso, baltarusio-ruso, ukrainiečio-baltarusio, ukrainiečio-ruso, ruso-lietuvio ir pan.). Tokių šeimų vaikų tautybė labai įvairavo. Paprastai sūnaus tautybė sutapo su tėvo, o dukros – su motinos. Tačiau buvo šeimų, kuriose vaikų tautybė skyrėsi nuo tėvų tautybės. Pvz., vienoje ukrainiečio ir baltarusės šeimoje trijų vaikų tautybė buvo rusų arba baltarusių šeimos vaikai – rusai⁷⁴. Tai patvirtintų rusifikacijos proceso plitimą. Rusifikacija buvo ryškesnė tarp baltarusių. Pvz., Nemenčinės rajone iš 863 baltarusių rusų kalbą gimtąja nurodė 430, Eišiškių rajone atitinkamai 197 ir 86, Šalčininkų rajone – 865 ir 240⁷⁵. Tačiau asmenų, kurių tautybė ir gimtoji kalba nesutapo, buvo ir tarp kitų etninių grupių (ukrainiečių, lenkų, totorių, žydų). Surusėję asmenys dažniausiai buvo užėmę partinius ar administracinius postus.

⁷⁰ Apskaičiuota autorės, remiantis 1956–1959 m. gavusių leidimus išvykti į Lenkiją asmenų vardinais sąrašais, *LVA*, f. K-3, ap. 3, b. 622–626, 663–667.

⁷¹ *1959 metų...*, p. 120.

⁷² Ten pat, p. 48, 53, 56.

⁷³ Šalčininkų rajono darbo žmonių deputatų tarybos 1958 08 22 sesijos protokolas, *VAA*, f. 554, ap. 1, b. 77a, l. 65.

⁷⁴ Šalčininkų rajono Dainavos ir Jašiūnų apylinkių surašymo lapai, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 804–805.

⁷⁵ Žinios apie Nemenčinės rajono gyventojų skaičių pagal apylinkes, *VAA*, f. 807, ap. 1, b. 59, l. 29; Eišiškių rajono gyventojų pasiskirstymas pagal tautybes, ten pat, f. 1125, ap. 1, b. 42, l. 24; Šalčininkų rajono gyventojų pasiskirstymas pagal tautybes, ten pat, f. 1124, ap. 1, b. 36, l. 34.

Pagal surašymo rezultatus matyti, kad Lietuvoje vyravo mažos ir vidutinio dydžio šeimos. Daugumą šeimų sudarė 2–4 asmenys⁷⁶. Panašios tendencijos buvo Rytų ir Pietryčių Lietuvoje. Pagal vienatautes lenkų šeimas tokių šeimų buvo daugiausia (per 70 proc.). Tačiau čia buvo ir gausių šeimų (6–8 vaikai). Tokių šeimų daugiau buvo tarp lenkų. Iš vienataučių lenkų šeimų 6–8 vaikus turėjo 349 šeimos (palyginimui: iš vienataučių rusų šeimų tiek pat vaikų turėjo 131 šeima)⁷⁷.

Surašymo duomenys leidžia tvirtinti, kad kai kurių rajonų etninei struktūrai nemažą įtaką turėjo migracijos procesai. Būtent dėl jos Šalčininkų, Vilniaus, Nemenčinės ir kt. rajonuose didesnes etnines grupes sudarė rusai, baltarusiai, ukrainiečiai. Iš surašymo lapų matyti, kad kai kurių minėtų rajonų gyventojų artimieji gyveno BSSR, kas leistų kelti prielaidą, kad tokie asmenys yra atvykę iš Baltarusijos. Kaimyninės respublikos gyventojų migravimą į LSSR rodo ir mokyklų mokinių kilmės vieta. Pvz., Šalčininkų miesto mokyklos internatuose buvo surašyti 45 vaikai, iš kurių trečdalis buvo atvykę iš BSSR⁷⁸. Kiti archyviniai šaltiniai taip pat patvirtina Baltarusijos gyventojų migraciją į Lietuvą. Susipažinus su Eišiškių ar Švenčionių partijos komitetų posėdžių protokolais, galima teigti, kad nemažai asmenų (baltarusių, lenkų, rusų) atvyko į Lietuvą XX a. 6-ajame dešimtmetyje.

Surašymas taip pat atspindėjo ir kitus migracinius procesus. Štai XX a. 6-ojo dešimtmečio antroje pusėje LSSR vyko organizuotas darbininkų telkimas darbams į kitas SSSR respublikas. Į privalomų surinkti darbininkų rajonų sąrašus pateko Rytų ir Pietryčių Lietuva, iš kur jos gyventojai vyko darbams į Karelijos, Kazachstano ar Ukrainos respublikas.

Surašymo medžiaga rodo, kad kaimo gyventojai migravo į miestus. Nemažai minėtų rajonų kaimo jaunimo dirbo Vilniaus, Naujosios Vilnios ar Šalčininkų miestuose. Štai 12 Rimšiškių apylinkės (Šalčininkų rajonas) Kudžionių kaimo jaunuolių dirbo remonto statybos įmonėje Vilniuje, dar keletas – panašioje įmonėje Šalčininkų mieste⁷⁹. Tokių asmenų buvo ir kituose regiono rajonuose.

Išvados

1959 m. gyventojų surašymas buvo pirmasis sovietinis surašymas Lietuvoje. Jis vyko politinės liberalizacijos metais, kuri turėjo neabejotinos reikšmės rezultatams. SSSR vadovybė buvo suinteresuota objektyvia demografinė statistika. Surašymo metu gyventojai patys teikė informaciją apie save, iš jų nebuvo reikalaujama raštiškų įrody-

⁷⁶ A. Stanaitis, E. Stankūnienė, Lietuvos TSR gyventojai..., p. 55.

⁷⁷ LSSR šeimų grupės pagal dydį ir tautinę sudėtį 1959 m. gyventojų surašymo duomenimis, *LCVA*, f. R-363, ap. 18, b. 1260, l. 260.

⁷⁸ Šalčininkų miesto surašymo lapai, ten pat, b. 810, l. 311–319.

⁷⁹ Rimšiškių apylinkės surašymo lapai, ten pat, b. 809, l. 551–587.

mų (dokumentų). Todėl jie galėjo laisvai nurodyti teisingus duomenis, kuriuos galbūt iki tol dėl įvairių priežasčių turėjo slėpti.

Palyginus oficialiai paskelbtus duomenis su pirmine surašymo medžiaga, pastebėtini nedideli neatitikimai, tačiau jie galutiniams rezultatams esminės įtakos neturėjo. Gyventojų surašymo rezultatai vertintini kaip objektyvūs.

Surašymo rezultatai patvirtino Rytų ir Pietryčių Lietuvos etninį, socialinį, kultūrinį išskirtinumą, kurį nulėmė istorinės ir politinės priežastys. Regionas buvo daugiatautis, jame ženklų gyventojų skaičių sudarė lenkai. Kai kuriuose rajonuose (pvz., Naujosios Vilnios ar Šalčininkų) jie sudarė absoliučią rajono gyventojų daugumą.

Galima teigti, kad kai kurie rodikliai (pvz., išsilavinimo lygis) Rytų ir Pietryčių Lietuvoje buvo prastesni, negu rodė gyventojų surašymas, nes apibendrintuose jo rezultatuose nebuvo fiksuojamas vyresnių nei 50 m. amžiaus žmonių išsilavinimo lygis. Būtent tarp jų buvo nemažai beraščių ir mažaraščių.

Surašymas parodė, kad lenkų išsilavinimo lygis buvo žemesnis negu kitų etninių grupių. Tarp jaunų lenkų (20–40 m.) pasitaikė beraščių asmenų, ko tarp kitų etninių grupių praktiškai nebuvo. Tokia padėtis daugiausia susidarė dėl pokario migracinių procesų ir ekonominių socialinių veiksnių (dauguma LSSR lenkų buvo neturtingi kaimo gyventojai, kurie pokario metais dėl sunkių materialinių sąlygų turėjo ribotas galimybes lavinti vaikus).

Surašymo medžiaga patvirtino, kad Rytų ir Pietryčių Lietuvoje rusifikacijos procesas buvo labiau pažengęs didesniuose miesteliuose ir miestuose, kuriuose telkėsi dauguma valstybinių įstaigų. Kaip rusifikaciją stiprinusį veiksnį galima išskirti mišrių šeimų gausą regione.

SOVIET POPULATION CENSUS IN LITHUANIA IN 1959: THE CASE OF EAST AND SOUTHEAST LITHUANIA

Summary

VITALIJA STRAVINSKIENĖ

The article, which is based on the materials from Lithuanian archives, statistical publications and historiographical studies, analyses the organization of the first Soviet population census in Lithuania (1959), the circumstances of its realisation and its outcome in East and Southeast Lithuania.

Preparation for the census started in 1957 following the adoption of a corresponding decision by the highest authorities of the USSR. Arrangements for the population census, which were coordinated by the Central Bureau of Statistics in Moscow, can be divided into the following stages: 1) development of organizational structures; 2) preparation of necessary documentation; 3) recruitment and training of local staff.

Due to the geographic peculiarities of East and Southeast Lithuania (distribution of villages and steadings in woodlands, poor transport infrastructure), ethnic composition of the region, etc. population census in the area manifested specific features. Still they did not impede with the smooth organization of the census. The collected information revealed that East and Southeast Lithuania was different from other regions of the country in ethnic and social respects.

The following conclusions are presented at the end of the article:

The population census of 1959 was the first Soviet census in Lithuania. It was organized in the period of political liberalization which reflected on the results. The authorities of the USSR were interested in impartial demographic statistics. In the course of the population census people would present requested information themselves and were not asked for written evidence (documents). Thus they had the opportunity to provide correct data which they might have had reasons to conceal before.

Comparison of official data with the primary material of the census revealed minor discrepancies; however, they had little impact of the final results. The information received in the course of the census was considered objective.

The results of the census confirmed ethnic and socio-cultural peculiarity of East and Southeast Lithuania which was predetermined by historic-political reasons. Multinationalism was characteristic of the region as the majority of its population was of Polish descent. In certain districts (e.g. Naujoji Vilnia or Šalčininkai) the Poles constituted the overall majority of the population.

It can be stated that certain indicators (e.g. the standard of education) in East and Southeast Lithuania in fact were inferior to those suggested by the census as its broad-brush results did not reflect the standard of education of people aged 50 and above. There were quite a few illiterate and uneducated people among them.

The census revealed that the standard of education of the Poles was lower compared to other ethnic minorities. There were cases of illiteracy among young people of Polish descent (20-40 years of age) which was unrepresentative of other ethnic groups. This situation was predetermined by post-war migratory processes and economic-social factors (the majority of the Poles in LSSR were country people who due to the bad circumstances in the post-war period had limited access to children's education).

The census revealed that the process of russification in East and Southeast Lithuania was more advanced in urban areas as the majority of state institutions were in operation there. The abundance of mixed families in the region can be considered a factor that intensified the process of russification.

Gauta 2010 m. spalio mėn.

Vitalija Stravinskienė (g. 1972) – humanitarinių mokslų daktarė, Lietuvos istorijos instituto XX a. istorijos skyriaus mokslo darbuotoja. Mokslinių tyrimų kryptis – etninės Lietuvos lenkų bendruomenės problematika 1944–1990 m.

Adresas: Lietuvos istorijos institutas, Kražių g. 5, Vilnius 01108

El. paštas: stravinskiene@istorija.lt